Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना समान दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी लिंग समावेशन धोरण

डॉ. एस. यु. दरेकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, लक्ष्मीबाई सीताराम हळबे महाविद्यालय, दोडामार्ग ता. दोडामार्ग जि. सिंधुदुर्ग

Manuscript ID:
JRD -2026-180740
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 191-195
July- 2026
Submitted: 16 June. 2026
Revised: 26 June. 2026
Accepted: 11 July. 2026
Published: 31 July. 2026

सारांश

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० मध्ये मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना समान, दर्जेदार आणि सर्वसमावेशक शिक्षण देण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. यासाठी लिंगभाव समावेशन निधी (Gender Inclusion Fund), सुरक्षित शैक्षणिक वातावरण, स्वतंत्र स्वच्छतागृहे, सुरक्षित वाहतूक, वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती आणि भेदभावमुक्त शिक्षण यांसारख्या उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत. मुलींची शैक्षणिक गळती कमी करणे, प्रवेशाचे प्रमाण वाढवणे, व्यावसायिक व कौशल्याधारित शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि मागास भागांसाठी विशेष शैक्षणिक क्षेत्रे निर्माण करणे ही धोरणाची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत. तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी भेदभावमुक्त प्रवेश आणि समान वागणुकीवर भर देण्यात आला आहे. तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना सामाजिक भेदभाव, मानसिक ताण, कौटुंबिक आधाराचा अभाव, स्वच्छतागृहांची कमतरता, दस्तऐवजांतील अडचणी आणि रोजगाराच्या संधींचा अभाव अशा समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्याचप्रमाणे महिलांच्या रोजगारातील सहभागासाठी व्यावसायिक शिक्षण व कौशल्यविकास महत्त्वाचा असल्याचे लेखात स्पष्ट केले आहे. महिलांना आधुनिक तंत्रज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि नवीकरणीय ऊर्जा यांसारख्या क्षेत्रांत प्रशिक्षण देणे, तसेच व्यावसायिक शिक्षणातून उच्च शिक्षण व रोजगाराकडे जाणारे स्पष्ट मार्ग निर्माण करणे आवश्यक असल्याचे लेखात नमूद केले आहे. निष्कर्षत:, NEP २०२० हे लिंगसमता, सामाजिक समावेशन, कौशल्यविकास आणि समान शैक्षणिक संधी यांना प्राधान्य देणारे धोरण आहे.

मुख्य शब्द: *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, लिंगसमता, लिंगभाव समावेशन निधी, मुलींचे शिक्षण, तृतीयपंथी विद्यार्थी, सर्वसमावेशक शिक्षण, समान शैक्षणिक संधी, कौशल्यविकास.*

प्रस्तावना

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, २०२० मध्ये सर्व मुली तसेच तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना समान दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी आणि राष्ट्राची क्षमता वाढवण्यासाठी, विशेषतः मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांसाठी लिंग समावेशन निधी स्थापन करण्याची तरतूद आहे. मुलींना समान आणि दर्जेदार शिक्षण देण्याच्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता, समग्र शिक्षा अंतर्गत सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांसाठी (समर्पित संसाधने वाटप करून विशिष्ट तरतुदींद्वारे केली जात आहे. समग्र शिक्षा अंतर्गत, मुलींना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी विविध उपाययोजना आखण्यात आल्या आहेत, ज्यामध्ये मुलींना शिक्षणाची सोय व्हावी यासाठी परिसरात शाळा उघडणे, इयत्ता आठवीपर्यंतच्या मुलींना मोफत गणवेश आणि पाठ्यपुस्तके, दुर्गम/डोंगराळ भागातील शिक्षकांसाठी अतिरिक्त शिक्षक आणि निवासस्थाने, महिला शिक्षकांसह अतिरिक्त शिक्षकांची नियुक्ती, इयत्ता पहिली ते बारावीपर्यंतच्या विशेष गरज असलेल्या मुलींना विद्यावेतन, मुलींसाठी स्वतंत्र शौचालये, मुलींचा सहभाग वाढवण्यासाठी शिक्षकांचे प्रबोधन कार्यक्रम, पाठ्यपुस्तकांसह लिंग-संवेदनशील शिक्षण-अध्ययन साहित्य इत्यादींचा समावेश आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. एस. यु. दरेकर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, लक्ष्मीबाई सीताराम हळबे महाविद्यालय, दोडामार्ग ता. दोडामार्ग जि. सिंधुदुर्ग

How to cite this article:
दरेकर एस. यु. (2026). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना समान दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी लिंग समावेशन धोरण. Journal of Research and Development, 18(7), 191–195. https://doi.org/10.5281/zenodo.21965387

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.21965387
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

याव्यतिरिक्त, शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवरील लैंगिक तफावत कमी करण्यासाठी, अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), इतर मागास वर्ग (OBC), अल्पसंख्याक आणि दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) यांसारख्या वंचित गटांतील मुलींसाठी इयत्ता सहावी ते बारावीपर्यंतच्या निवासी शाळा, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालये (KGBVs), शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या तालुक्यांमध्ये मंजूर करण्यात आल्या आहेत. ३० जून २०२३ पर्यंत, देशात एकूण ५६३९ KGBVs मंजूर करण्यात आल्या असून त्यांमध्ये ६.८८ लाख मुलींची नोंदणी झाली आहे. KGBVs च्या श्रेणीवाढीचे काम २०१८-१९ या वर्षात सुरू करण्यात आले आणि २०२२-२३ या वर्षापर्यंत, एकूण ३५७ KGBVs ला प्रकार-२ (इयत्ता ६-१०) मध्ये श्रेणीवाढीसाठी आणि २०१० कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालये श्रेणीवाढीसाठी मंजूर करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP), २०२० अंतर्गत मुली आणि तृतीयपंथी (ट्रान्सजेंडर) विद्यार्थ्यांना समान दर्जाचे आणि दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी **'लिंगभाव समावेशन निधी' (Gender-Inclusion Fund - GIF)** स्थापन करण्याची विशेष तरतूद करण्यात आली आहे. या धोरणाचा मुख्य उद्देश सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांमधील (SEDGs) मुला-मुलींना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हा आहे. मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांसाठी या धोरणामध्ये खालील महत्त्वाच्या तरतुदी आणि शिफारसी करण्यात आल्या आहेत:

लिंगभाव समावेशन निधी. (Gender-Inclusion Fund)

निधीची निर्मिती: सर्व मुली तसेच तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी केंद्र सरकारद्वारे या विशेष निधीची तरतूद केली जाईल. तसेच **वापर:** या निधीचा उपयोग सुरक्षित आणि सुलभ शैक्षणिक वातावरण निर्माण करण्यासाठी केला जाईल.

पायाभूत सुविधा आणि सुरक्षा.

स्वच्छतागृहांची सोय: शाळांमध्ये मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र आणि स्वच्छ स्वच्छतागृहांची (Sanitation) सोय केली जाईल.

सुरक्षित प्रवास: दूर अंतरावर राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी सायकल वाटप किंवा सुरक्षित वाहतूक व्यवस्था पुरवली जाईल.

वसतिगृहांची सुविधा: कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालयांचा (KGBV) विस्तार करून १२ वी पर्यंतच्या मुलींना मोफत व सुरक्षित निवासाची सोय उपलब्ध करून दिली जाईल.

आर्थिक साहाय्य आणि प्रोत्साहन.

शिष्यवृत्ती: आर्थिक अडचणींमुळे शिक्षण सुटू नये म्हणून विशेष शिष्यवृत्ती (Scholarships) दिली जाईल.

थेट लाभ हस्तांतरण (DBT): पालकांना आपल्या पाल्यांना शाळेत पाठवण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याकरिता 'सशर्त रोख हस्तांतरण' योजना राबवल्या जातील.

सर्वसमावेशक अभ्यासक्रम आणि जनजागृती.

भेदभावमुक्त वातावरण: अभ्यासक्रमात लिंगभाव समानतेचा (Gender Equality) समावेश करून शाळांमध्ये कोणताही भेदभाव होणार नाही याची काळजी घेतली जाईल.

शिक्षकांचे प्रशिक्षण: शिक्षकांना आणि शाळा प्रशासनाला तृतीयपंथी तसेच मुलींच्या विशेष गरजांविषयी संवेदनशील बनवण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाईल.

विशेष शैक्षणिक क्षेत्र: (Special Education Zones - SEZs)

फोकस एरिया: ज्या भागात मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांची पटसंख्या खूप कमी आहे किंवा जे भाग शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत, अशा भागांना 'विशेष शैक्षणिक क्षेत्र' घोषित करून तिथे अधिक संसाधने पुरवली जातील.

या सर्व उपाययोजनांमुळे देशातील प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो (PIB) ने दिलेल्या माहितीनुसार, लिंग गुणोत्तरांमधील तफावत कमी करणे आणि प्रत्येक घटकाला सन्मानाने जगण्याची व शिकण्याची संधी देणे शक्य होत आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) अंतर्गत शिक्षण व्यवस्थेत समता आणि सर्वसमावेशकता आणण्यासाठी **मुली आणि तृतीयपंथी (ट्रान्सजेंडर) विद्यार्थ्यांना समान दर्जा आणि हक्क** देण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. कोणत्याही सामाजिक किंवा लैंगिक ओळखीमुळे मूल शिक्षणापासून वंचित राहू नये, हे या धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

या धोरणांतर्गत मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांसाठी करण्यात आलेल्या प्रमुख तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत.

निधीची स्थापना: केंद्र सरकारकडून मुली आणि तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांच्या दर्जेदार शिक्षणासाठी पीआयबी भारत सरकार द्वारे विशेष **'जेंडर इन्क्लुजन फंड'** ची तरतूद करण्यात आली आहे.

वापर: हा निधी या विद्यार्थ्यांना सुरक्षित शालेय वातावरण, स्वच्छतागृहे, सायकल वाटप आणि इतर आवश्यक शैक्षणिक सुविधा पुरवण्यासाठी वापरला जातो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

वंचित गटामध्ये (SEDGs) समावेश

समान ओळख: NEP 2020 अंतर्गत तृतीयपंथी मुलांना **'सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित गट' (SEDGs)** म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे.

भेदभावमुक्ती: सर्व शाळा आणि राष्ट्रीय शिक्षण मंडळांना या विद्यार्थ्यांना विनाभेदभाव प्रवेश देण्याचे आणि समान वागणूक देण्याचे आदेश दिले आहेत.

अभ्यासक्रम आणि शिक्षक प्रशिक्षण.

जाणीव जागृती: शिक्षकांमध्ये लिंगभाव संवेदनशीलतेसाठी (Gender Sensitization) विशेष प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले जातात.

पाठ्यपुस्तकात बदल:

अभ्यासक्रमात तृतीयपंथी समुदायाच्या हक्कांचा आणि योगदानाचा समावेश करून विद्यार्थ्यांमध्ये लहानपणापासूनच आदराची भावना निर्माण केली जात आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (विशेषतः NEP 2020) महिला आणि मुलींच्या शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य देते. या धोरणात लिंगसमता, समान संधी आणि सर्वसमावेशकतेला पाया मानले असून, मुलींची गळती रोखणे, सुरक्षित व अनुकूल वातावरण निर्मिती करणे आणि व्यावसायिक कौशल्ये वाढवण्यावर विशेष भर दिला आहे.

ठळक तरतुदी आणि उद्दिष्टे.

लिंग समावेशन निधी (Gender Inclusion Fund): वंचितांना व विशेषतः मुलींना दर्जेदार शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने या विशेष निधीची स्थापना केली आहे. [1, 2]

गळती रोखणे व प्रवेश वाढवणे: शाळा आणि उच्च शिक्षणामध्ये मुलींचे पटनोंदणी प्रमाण (GER) वाढवणे आणि सुरक्षेच्या कारणास्तव होणारी शाळाबाह्य स्थिती टाळणे.

व्यावसायिक व कौशल्य शिक्षण: महिलांना अर्थार्जनासाठी सक्षम बनवण्यासाठी शालेय स्तरापासून व्यावसायिक शिक्षणाला मुख्य प्रवाहात आणणे.

विशेष शैक्षणिक क्षेत्रे (Special Education Zones): मागास व सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकासाठी आणि मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष लक्ष केंद्रित क्षेत्रे निर्माण करणे.

महिला शिक्षणाचे महत्त्व व लाभ

समानतेची पायाभरणी: शिक्षणाद्वारे महिलांमधील असमानता, गरिबी आणि भेदभावाच्या भिंती ओलांडण्यास मदत होते.

नेतृत्व विकास: शैक्षणिक संस्थांमध्ये महिलांना नेतृत्व आणि निर्णय प्रक्रियेत समान संधी मिळण्याचा मार्ग सुकर होतो.

आर्थिक सक्षमीकरण: सुशिक्षित महिलांमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला, संशोधन क्षेत्राला आणि उद्योजकतेला थेट हातभार लागतो.

तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाचा निर्णय.

समाजातील प्रत्येक घटकाला शिक्षणाची समान संधी मिळावी आणि तृतीयपंथी समाजही शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येऊन स्वाभिमानाने पुढे जावा, यासाठी राज्य सरकारने हे महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले आहे. तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांच्या (**Transgender student**) सन्मान आणि सक्षमीकरणासाठी महाराष्ट्र सरकारने एक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला आहे. पुढील काळात राज्यातील सर्व सार्वजनिक विद्यापीठांमध्ये तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांचे १००% शैक्षणिक शुल्क माफ (**100% tuition fee waived**) करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. आर्थिक अडचणींमुळे शिक्षणापासून दूर राहणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांसाठी हा निर्णय मोठा आधार (**Great support for students**) मानला जात आहे. त्यांना प्रवेश नाकारता येऊ नये, असे या शासन निर्णयात नमूद करण्यात आले आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाला शिक्षणाची समान संधी मिळावी आणि तृतीयपंथी समाजही शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येऊन स्वाभिमानाने पुढे जावा, यासाठी राज्य सरकारने हे महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले आहे. शैक्षणिक संस्थामध्ये तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांवर होणारे हिंसाचार, भेदभाव, छळ यांसारख्या गोष्टी रोखण्यासाठी आणि त्यांना सन्मानाने शिक्षण घेता यावे, या उद्देशाने हा निर्णय घेण्यात आला आहे. मार्गदर्शक सूचनांची अंमलबजावणी करण्याबाबतच्या सूचना विद्यापीठांनी त्यांच्या संलग्न महाविद्यालयांना परिपत्रकाद्वारे दाव्यात. तसेच या सूचनांची संलग्न महाविद्यालयांमध्ये अंमलबजावणी होते का? नाही याचा नियतकालीक आढावा घ्यावा. नियतकालिक आढाव्याची नोंद विद्यापीठांनी त्यांच्या वार्षिक आहवालात घ्यावी, असे या प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या शासन निर्णयात नमूद करण्यात आले आहे.

सामाजिक आणि मानसिक समस्या.

तृतीयपंथी (ट्रान्सजेंडर) विद्यार्थ्यांना शिक्षणादरम्यान सामाजिक भेदभाव, टोमणे, योग्य स्वच्छतागृहांची कमचूरी आणि ओळखपत्रांमधील अडचणी यांसारख्या अनेक गंभीर समस्यांचा सामना करावा लागतो. या मुला-मुलींना शिक्षण सोडण्यास भाग पाडणारे मुख्य व महत्त्वाचे प्रश्न खालीलप्रमाणे आहेत.

१) भेदभाव आणि अपमान: शाळा व महाविद्यालयांत इतर मुले आणि शिक्षक यांच्याकडून होणारी मानहानी.

२) मानसिक ताण: सतत होणाऱ्या अपमानामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात भीती आणि नैराश्य निर्माण होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

३) कुटुंबाचा पाठिंबा नसणे: घरातील लोकांकडून स्वीकार न केल्यामुळे आर्थिक व मानसिक आधार नसणे.

शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांची आभाव.

१) शौचालयांचा अभाव: शाळा व शिक्षण संस्थांमध्ये तृतीयपंथीयांसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे नसणे.

२) प्रवेश प्रक्रिया व दस्तऐवज: दाखले, आधार कार्ड किंवा टीसीवर लिंग बदलाची नोंद करताना येणाऱ्या कायदेशीर अडचणी.

३) कपड्यांची सक्ती: जुनाट गणवेश पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या पेहरावावरून होणारी कुचेष्टा.

आर्थिक आणि व्यावसायिक अडचणी.

१) आर्थिक टंचाई: कुटुंबाने नाकारल्यामुळे शिक्षणाचा खर्च स्वतः उचलणे कठीण होते.

२) नोकरीच्या संधी: शिक्षण पूर्ण झाल्यावरही सामाजिक पूर्वग्रहामुळे योग्य नोकरी मिळण्यात येणाऱ्या अडचणी.

महिलांसाठी कौशल्ये आणि संधींचा संगम

जर व्यवसायिक शिक्षण समतेच्या मूलभूत तत्त्वांवर आधारित असेल, तर राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP-2020) हे महिलांच्या रोजगार सहभाग वाढवण्यासाठी एक धोरणात्मक साधन ठरू शकते. सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाने (Ministry of Statistics and Programme Implementation) "पिरिऑडिक लेबर फोर्स सर्व्हे"चा पहिला मासिक अहवाल प्रकाशित केला. यामधून सरकारने रोजगारविषयक माहिती मासिक स्वरूपात गोळा करण्याची वचनबद्धता दाखवली. या अहवालात ग्रामीण व शहरी भागांमधील 15 वर्षांवरील पुरुष आणि महिलांच्या कामगार सहभागात मोठा फरक दिसून आला. पुरुषांचे प्रमाण 77.7 टक्के तर महिलांचे फक्त 34.2 टक्के होते. गेल्या काही दशकांपासून औपचारिक शिक्षणात सुधारणा झाल्या असल्या तरी महिलांचा रोजगारातील सहभाग एक धोरणात्मक गोंधळाचा विषय राहिला आहे. यामागील प्रमुख कारण म्हणजे लिंगाधारित सामाजिक रूढी, ज्या महिलांच्या कामाच्या संधींवर मर्यादा आणतात आणि त्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण घेण्यापासून अडवतात. व्यावसायिक प्रशिक्षण महिलांना अधिक करिअर निवडी देऊ शकते आणि त्यांच्या कामाच्या संधींमध्ये वाढ करू शकते. संशोधनातून दिसून आले आहे की भारतातील ज्या महिलांनी औपचारिक किंवा अनौपचारिक स्वरूपात कौशल्य प्रशिक्षण घेतले आहे, त्या त्यांच्या शैक्षणिक पातळींपेक्षा स्वतंत्रपणे कामगार म्हणून अधिक प्रमाणात सहभागी होतात.

कामगार सहभागामधील लिंगविषयक अंतर हे कौशल्यांमध्येही आढळते. भारतातील व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षणावर आधारित 2023 मधील ASER (Annual Status of Education Report) अहवालानुसार, व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे प्रमाण 4.5 टक्के तर मुलांचे प्रमाण 6.8 टक्के होते. हा अहवाल स्पष्ट करतो की 17-18 वयोगटातील तरुणांमध्ये बहुतेक जिल्ह्यात व्यावसायिक प्रशिक्षण घेण्यामध्ये लिंगविषयक मोठे अंतर आहे, तसेच मुलींनी घेतलेल्या अभ्यासक्रमांचे कालावधी लहान असतात.

महिला आणि मुलींसाठी व्यावसाईक शिक्षण मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण महत्वाचे

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP)-2020 मध्ये दिलेला स्पष्ट निर्देश महत्त्वाचा ठरतो. हे धोरण “पूर्ण समता आणि समावेश” यांना प्रत्येक शैक्षणिक निर्णयाचा पाया मानते, जेणेकरून लिंगसमतेचे ध्येय साध्य होईल. यात लिंग-संवेदनशीलतेवर भर देण्यात आला आहे आणि शैक्षणिक लिंगविषयक तफावत मिटवण्यासाठी "Gender Inclusion Fund (GIF)" ची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच, व्यावसायिक आणि शैक्षणिक प्रवाहांमध्ये "कठीण भेद" राहू नये, यासाठी धोरण आहे. भारतातील व्यावसायिक शिक्षण नव्याने विचारात घेण्यासाठी हे धोरण शाळेच्या मध्यम आणि माध्यमिक स्तरावर लवकरच व्यावसायिक शिक्षण सुरू करण्याचे आदेश देते आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याने किमान एक व्यवसाय शिकावा तसेच इतर व्यवसायांबाबत माहिती मिळावी, याची हमी देते. महिला आणि मुलींसाठी व्यावसायिक शिक्षण मुख्य प्रवाहात आणण्याच्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) च्या दृष्टिकोनामुळे महिलांना येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्याची क्षमता निर्माण होते.

प्रगती आणि अडथळे

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) 2020 अंतर्गत महिलांचे कौशल्य विकास प्रगती धोरणाच्या पातळीवर आशादायक दिसते. GIF अंतर्गत निधी मिळणारी "समग्र शिक्षण योजना" ही एक महत्त्वाची योजना आहे. जी पूर्व प्राथमिक ते इयत्ता बारावीपर्यंतचे शिक्षण कव्हर करते आणि समावेशक व समतेवर आधारित शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) 2020 च्या उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे. 2021 ते 2026 या कालावधीसाठी सुमारे 35.5 बिलियन अमेरिकन डॉलर्स इतका निधी या योजनेसाठी मंजूर करण्यात आला आहे, ज्याचा उद्देश 1.16 दशलक्ष शाळांना आधार देणे आणि माध्यमिक तसेच उच्च माध्यमिक स्तरावर सुमारे 156 दशलक्ष विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे आहे. अनेक राज्यांनी या दृष्टिकोनाची अंमलबजावणी सुरू केली आहे. उदाहरणार्थ, दिल्लीतील सुमारे 257 शासकीय शाळांमध्ये 2025 मध्ये नव्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची सुरुवात झाली असून, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अर्थविषय, फॅशन आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या नवउदयोन्मुख क्षेत्रांवर भर देण्यात आला आहे. सामाजिक-सांस्कृतिक रूढी अनेक वेळा कुटुंबांना मुलींना फील्ड ट्रेनिंग किंवा अप्रेन्टिसशिपसाठी परवानगी देण्यास थांबवतात. सुरक्षितता आणि प्रवासाशी संबंधित चिंता यामुळे मुलींना कौशल्य प्रशिक्षण मिळण्याच्या संधी कमी होतात आणि नोकरीपर्यंत पोहोंचण्याचे प्रमाणही घटते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

शिफारसी

१) भारताच्या आर्थिक परिवर्तनाची प्रगती मोठ्या प्रमाणावर या गोष्टीवर अवलंबून असेल की, आपण महिलांना कशा पद्धतीने रोजगारामध्ये आणतो आणि त्यांना नव्या नोकऱ्यांकरिता लागणारी कौशल्ये देतो. यंत्रणांमधील स्वयंचलन, डिजिटायझेशन आणि हरित तंत्रज्ञान यामुळे रोजगारक्षेत्र झपाट्याने बदलत आहे, त्यामुळे महिलांना 21व्या शतकातील क्षमता देणारे व्यावसायिक शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

२) सर्वप्रथम, पारंपरिकतेच्या बाहेरील क्षेत्रांमध्ये महिलांना प्रशिक्षण देण्यासाठी विशेष सरकारी गुंतवणूक करणे अत्यावश्यक आहे. राज्यांनी इलेक्ट्रॉनिक्स, नवीकरणीय ऊर्जा आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रांसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि निधीला प्राधान्य द्यावे.

३) व्यावसायिक शिक्षणातून उच्च शिक्षण किंवा नोकरी मिळवण्याचे स्पष्ट मार्ग असणे आवश्यक आहे. NHEQF अंतर्गत क्रेडिट ट्रान्सफर प्रणाली लवकरात लवकर अंमलात आणली पाहिजे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना चांगल्या व उभ्या दिशेने प्रगती करण्याचा मार्ग मोकळा होईल. यामुळे मुलींना माध्यमिक शिक्षणातून पुढे व्यावसायिक किंवा विद्यापीठ पातळीवरील पात्रता गाठता येईल, आणि व्यावसायिक शिक्षण हे एक थांबा न राहता पुढील प्रवासासाठी उड्डाणबिंदू ठरेल यात शंका नाही.

निष्कर्ष:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (एनईपी), २०२० 'न्याय्य आणि सर्वसमावेशक शिक्षणा'वर लक्ष केंद्रित करते, ज्यातून हा विचार प्रतिध्वनित होतो की कोणत्याही मुलाला त्याच्या पार्श्वभूमी आणि सामाजिक-सांस्कृतिक ओळखीमुळे शैक्षणिक संधींपासून मागे ठेवले जाऊ नये. यामध्ये सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांच्या चिंता विचारात घेतल्या आहेत, ज्यामध्ये महिला आणि तृतीयपंथी व्यक्तींचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, एनईपी राज्ये आणि स्थानिक समुदाय संघटनांच्या भागीदारीने शिक्षणात लैंगिक समानता साधण्यासाठी लिंगभावाला एक सर्वसमावेशक प्राधान्य म्हणून हाताळण्याचे निर्देश दिले आहेत. तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP) महिलांच्या शिक्षणाला आणि लिंगसमतेला विशेष महत्त्व देते. या धोरणात आर्थिकदृष्ट्या मागास व मुलींच्या शिक्षणासाठी 'लिंग समावेशन निधी' (Gender Inclusion Fund) ची तरतूद आहे. तसेच गळती रोखणे आणि व्यावसायिक कौशल्ये वाढवण्यावर भर दिला आहे. **लिंग समावेशन निधी,** वंचित मुलींच्या शिक्षणाचा खर्च उचलण्यासाठी विशेष निधी. **विशेष शैक्षणिक क्षेत्रे (SEZ):** मागास भागात मुलींसाठी विशेष सुविधा, **व्यवसाय शिक्षण,** महिलांना रोजगाराभिमुख आणि तांत्रिक कौशल्ये देणे, **सुरक्षित वातावरण,** शाळांमध्ये मुलींसाठी सुरक्षित व सुलभ सुविधा निर्माण करणे.

संदर्भ:

1. https://eduvarta.com
2. इंटरनेट
3. न्यूज पेपर
4. https://www.bbc.com
5. https://www.google.com
6. https://www.orfonline.org
7. अर्थसवांद, जानेवारी – मार्च २०१६.
8. विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन, डॉ. विजय कवीमंडन,
9. भारतीय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावर्नात्क अर्थशास्त्र- डॉ जी. एन. झामरे.